

August Vanistendael

Een vergeten Belgische lekenauditor op het Tweede Vaticaans Concilie*

DRIES BOSSCHAERT

Het belang van het Tweede Vaticaans Concilie voor de kerk kan moeilijk overschat worden. De impact die het op het leven van de gewone leek had, is nog steeds voelbaar. Om de conciliaire openheid van de kerk ten aanzien van de wereld te onderlijnen, wordt veelal het kernwoord *aggiornamento* aangehaald. Een veel concreter historisch bewijs van die dialoog met de wereld is echter de aanwezigheid van een selecte groep leken op het concilie. Zij kregen werkelijk de kans om hun wereld binnen te brengen op een kerkvergadering waarvan de officiële deelnemers uitsluitend tot de clerus behoorden. In dat opzicht mag de zeer beperkte wetenschappelijke aandacht voor deze ‘*auditores laici*’ verbazen, temeer daar de aanwezigheid van die lekenauditoren in de geschiedenis van de rooms-katholieke kerk uniek was. Door hun beperkt aantal - aanvankelijk slechts dertien op 2488 bisschoppen - is het des te opvallender dat één van die dertien een Belg was. August Vanistendael kreeg als secretaris-generaal van het Internationaal Christelijk Vakverbond

(ICV) de kans om zijn internationale ervaring over het sociale vraagstuk in dienst te stellen van de kerk. De bijdrage van die Belgische minister van Staat aan de ontwikkeling van de kerk op een cruciaal moment van haar geschiedenis is tot op heden niet onderzocht.¹ Dit artikel wil daar verandering in brengen.

Allereerst wordt aandacht geschonken aan het Tweede Vaticaans Concilie en de plaats van de leken daarin. Vervolgens staat August Vanistendael centraal. Op beknopte wijze wordt zijn biografie geschetst. Daarna concentreert het artikel zich op zijn verhouding tot en zijn rol tijdens Vaticanum II. Dat gebeurt in drie stappen. Allereerst wordt Vanistendaels positie in de context van het aankomende concilie besproken. Vervolgens wordt stilgestaan bij zijn eigenlijke aanwezigheid op het concilie. In een derde stap worden zijn rol in de post-conciliaire gebeurtenissen en zijn oordeel over de besluiten van Vaticanum II behandeld. In een kort besluit worden de belangrijkste resultaten van dit onderzoek samengevat.

* Graag wil ik de kinderen van August Vanistendael bedanken om mij - in woord en daad - te helpen bij het schrijven van dit artikel en Karim Schelkens en Leo Declerck voor het kritisch nalezen ervan.

1 Eén uitzondering daarop is de literair-wetenschappelijke biografie: Van Istendael, *Gesprekken met mijn dode god*.

De leek op het Tweede Vaticaan Concilie

De twintigste eeuw werd sterk getekend door de opkomst van een 'nieuwe' groep binnen de kerk: de leken. Al voor de Tweede Wereldoorlog zien we het ontstaan van verschillende initiatieven en bewegingen die aan de leken recht wilden doen. Met de oprichting van een internationale Katholieke Actie hoopte de kerkelijke hiërarchie die verschillende lekenbewegingen te groeperen en meer centraal te regelen. De encycliek *Quas primas*, gepubliceerd op 11 december 1925, installeerde niet alleen het feest van Christus-Koning, maar promootte ook de Katholieke Actie als een nationale overkoepelende beweging. De internationalisering ervan werd in de encycliek *Quae nobis haud ita* van 13 november 1928 bepaald. Pius XI - niet voor niets 'Paus van de Actie' genoemd - wenste zo zijn leuze *Instaurare omnia in Christo* te verwerkelijken. De oprichting van een centrale commissie voor de Katholieke Actie onder leiding van kardinaal Giuseppe Pizzardo in 1938 moet eveneens vanuit dat gezichtspunt worden begrepen. Nochtans bleef die commissie, ondanks het succes van de Katholieke Actie, inactief. Na de Tweede Wereldoorlog nam het succes van de georganiseerde lekenbewegingen enkel toe. Twee initiatieven speelden een centrale rol. Enerzijds was er de oprichting van de *Organisations Internationales Catholiques* (OIC) in 1950: een verzameling van een veertigtal internationale organisaties

van lekenapostolaat. Anderzijds was er het Comité Permanente des Congrès Internationaux pour l'Apostolat des Laïcs (COPECIAL), dat na het eerste Wereldcongres voor het Lekenapostolaat in 1951 in Rome werd opgericht. Die vereniging stond onder leiding van Vittorino Veronese. Deze Italiaan was voorzitter van de Italiaanse Katholieke Actie en afgevaardigde bij Unesco. Beide organisaties zochten mogelijkheden om de leek binnen de kerk als volwaardige partner met eigen verantwoordelijkheden te positioneren. Naast die veeleer praktische initiatieven was er ook in de theologie een toenemende aandacht voor de leek te bespeuren. Er werden in het bijzonder pogingen gedaan om de natuur van de leken op een positieve wijze te definiëren. Belgen waren daarin pioniers: Edward Schillebeeckx publiceerde in 1949 het artikel 'Theologische grondslagen van de lekenspiritualiteit' en Gérard Philips bracht in 1952 het boek *De leek in de Kerk* uit. Die laatste publicatie kon samen met het boek *Jalons pour une théologie du laïcat* van de Franse dominicaan Yves Congar op veel succes rekenen. Praktische en theologische bekommernissen culmineerden in 1957 tijdens het Tweede Wereldcongres voor het Lekenapostolaat in Rome. De teksten van dat congres, waaraan veel gespecialiseerde leken en theologen deelnamen, vormden door hun aandacht voor de rol van de leken in de kerk en de hedendaagse wereld, basisteksten voor het komende concilie.² Daarnaast organiseerde COPECIAL in reactie op Pius XII's toespraak op het wereldcongres een wereldwijde bevraging. De teksten die daaruit voortvloeiden

2 Comité permanent, *Documents du deuxième Congrès mondial pour l'apostolat des laïcs*.

den, bleven ook jaren later inspirerend.³

Na de aankondiging van het concilie op 15 januari 1959 door paus Johannes XXIII won de overtuiging dat het concilie ook aandacht voor de leek moest hebben snel terrein. Dat thema kwam ook aan bod in veel bisschoppelijke vota.⁴ De oprichting van de ante-preparatoire commissie 'De laicatu catholico' lag in dezelfde lijn. Van groter belang was echter de oprichting van de nieuwe voorbereidende commissie voor het lekenapostolaat. Die commissie werd officieel mee opgenomen in de lijst van voorbereidende commissies die het motu proprio *Superno Dei nutu* van 5 juni 1960 afkondigde. De commissie was een unicum, en in zekere zin ook een fremdkörper, aangezien ze als enige niet de pendant vormde van één van de curiecongregaties. Er was op dat moment in de Romeinse curie geen afzonderlijk dicasterie dat zich met de leken bezighield. Aan het hoofd van de commissie kwam kardinaal Fernando Cento. Hij was, na enkele jaren nuntius geweest te zijn, in 1958 benoemd als prefect van de Apostolische Penitentiarie. Achilles Glorieux, die als theoloog en secretaris van COPECIAL prominent aanwezig was op het laatste wereldcongres, werd secretaris. Tussen augustus en september 1960 werden 28 (internationale) leden en 24 *consultores* benoemd. Onder hen viel geen enkele leek te bespeuren.

Dat was echter niet te wijten aan Cento en Glorieux. Zij zagen er de waarde van in om met hun commissie contacten met leken te onderhouden. Aangezien officiële medewerking niet

mogelijk was, benaderden zij verschillende organisaties en persoonlijkheden in de lekenbewegingen en internationale organisaties. COPECIAL was daarbij een verbindende factor. De leken zelf bleven ook niet bij de pakken zitten. COPECIAL en OIC stelden verschillende adviezen op en organiseerden lezingen en studiedagen. Eén van de voornaamste initiatieven was de vergadering van vooraanstaande internationale leken onder leiding van bisschop François Charrière die op 17 juli 1960 in Fribourg op initiatief van Veronese werd georganiseerd. De aanwezigen hoopten met hun reflecties een eerste bijdrage aan het concilie te leveren. Tot slot waren er ook verschillende invloedrijke kardinalen, zoals Franz König, Julius Döpfner en Jozef Frings en ook de Nederlander Bernard Alfrink, die pleitten voor een deelname van leken in de voorbereidende commissies. Nochtans werd het de leken niet toegestaan deel te nemen aan het concilie. Dat motiveerde conciliesecretaris Pericle Felici door te stellen dat de kerk in een concilie docerend optreedt en directe deelname van leken daardoor niet mogelijk is.⁵

Die situatie van 'officieuze participatie' bleef gedurende de eerste conciliesessie in het najaar van 1962 behouden. Het contact met leken beperkte zich tot indirecte consultatie. Directe deelname in de discussies in de aula of werkkommissies bleef taboe. Jean Guitton vormde daarop een grote uitzondering. Deze Franse - overtuigd katholieke - filosoof kreeg na persoonlijke uitnodiging van Johannes XXIII de kans om het concilie bij te wonen. Opmerkelijk genoeg moest

3 *Panorama de l'apostolat organisé des laïcs dans le monde.*

4 Lamberigts en Soetens (red.), *A la veille du concile Vatican II.*

5 Turbanti, 'La Presenza e il contributo dei laici al Concilio Vaticano II', 181.

hij plaatsnemen in de tribune tussen de niet-katholieke observatoren. Hoewel leken, als wereldse experts, niet aanwezig konden zijn, gaf het concilie toch te kennen open te staan voor de buitenwereld. Op 20 oktober 1962 brachten de concilievaders een boodschap aan de wereld naar buiten: een tekst waarin zij toonden aandacht te schenken aan de problemen van de mensheid en zich solidair verklaarden met de wereld.⁶ Nadat het concilie tegen het einde van de eerste zitting, mee op aansturen van de Belgische kardinaal Leo-Jozef Suenens⁷, besliste om ook een schema op te stellen over de kerk en de wereld, werd duidelijk dat samenwerking met leken, als bevoegde *periti*, noodzakelijk was. Eén van de eerste directe gevolgen was dat de commissie voor het lekenapostolaat op zoek ging naar de medewerking van de directieraad van COPECIAL, die tussen 26 en 28 februari 1963 in Rome verzameld was. De overtuiging dat dit niet volstond, werd ook gedeeld door kardinaal Liénart. Op 1 maart 1963 verzocht hij de Coördinatie Commissie leken toe te laten als *periti* en hun het officiële statuut van concilie-expert toe te kennen.⁸ Dat zou echter nooit gebeuren.

Het bleef uiteindelijk wachten op het pontificaat van Paulus VI, die het initiatief nam om leken als officiële auditoren tot de concilie aula toe te laten. De beslissing om enkele lekenauditoren te benoemen, formuleerde de paus al in de eerste dagen na zijn aanstelling aan Cento. Toch liet de Coördinatie Commissie pas op 31 augustus 1963 weten

dat er leken konden worden aangesteld en op 14 september 1963 werd dat door de paus officieel bekendgemaakt. Er kwam een lijst van dertien leken, door de paus zelf opgesteld, die toestemming kregen om vanaf 2 oktober op het concilie aanwezig te zijn. De leken kregen een aparte plek in de Sint-Pietersbasiliek op de plaatsen 36 tot 52 onder de St.-Andreastribune, recht tegenover de niet-katholieke observatoren, die onder de St.-Longinustribune zetelden. Hun benoeming was niet verbonden aan een welbepaalde commissie. Niettemin onderhielden zij het meeste contact met de commissie voor het lekenapostolaat en spitsten hun activiteiten zich toe op de documenten die centraal stonden in de werkzaamheden van die commissie: het schema voor het lekenapostolaat, het nieuwe schema over de kerk in de wereld van deze tijd en het vierde hoofdstuk - over de leken - van het schema over de kerk.

De eerste lekenauditoren waren: Jean Guitton, Jean Larnaud, secretaris bij Unesco, Henri Rollet, president van de Internationale Katholieke Actie voor Mannen, Silvio Golzio van COPECIAL, Raimondo Manzini, hoofdredacteur van *L'Osservatore Romano*, Francesco Vito, rector van de Katholieke Universiteit van Milaan, Ramon Sungranyes de Franch, voorzitter van Pax Romana, James Norris, voorzitter van de Internationale Katholieke Migratie Commissie, Mieczyslaw de Habicht, secretaris van OIC, Juan Vazquez, directeur van de Internationale Katholieke Actie voor de Jeugd en August Vanistendael. Die

⁶ *Nuntius ad universos homines mittendus*, in: ASI/1, 230-232.

⁷ Interventie van kardinaal Suenens op 4 december: ASI/4, 222-227.

⁸ ASI/4, 404-406.

*Aanwezige lekenauditeurs onder de Sint-Andreastribune in de Sint-Pietersbasiliek.
[Leuven, Centrum voor Conciliestudie Vaticanum II, Archief P. Franssen S.J., A122]*

elf werden aangevuld met Vittorino Veronese en Emilio Inglessis, ook van de Internationale Katholieke Actie voor Mannen. De leken kregen op 11 oktober toestemming om ook te communiceren tijdens de viering bij aanvang van de zittingen waaraan zij deelnamen. Op 29 november 1963 ontving Paulus VI de leken een eerste keer in groep in audiëntie. Vier dagen later, op 3 december, namen twee leken - Guitton en Veronese - voor het eerst het woord in de Sint-Pietersbasiliek. Dat gebeurde niet tijdens een zitting van het concilie, maar ter gelegenheid van de vierhonderdste verjaardag van het concilie van Trente.

Op 8 september 1964 maakte Paulus VI zijn intentie bekend om naast de aanwezige mannelijke leken, ook enkele vrouwelijke leken en religieuzen tot het concilie toe te laten. Dat was iets waar verschillende mannelijke leken en enkele bisschoppen reeds lang voor pleitten. Zo wees de Belgische kardinaal Suenens bijvoorbeeld op de noodzaak om de helft van de wereldbevolking ook een stem te geven.⁹ De eerste vrouw die het concilie betrad, was Marie-Louise Monnet, oprichtster van de Internationale Beweging voor het Apostolaat in Sociaal Onafhankelijke Milieus (MIAMSI). Zij werd al op 21 september 1964 in de aula toegelaten nadat Paulus VI een dag

⁹ AS II/3, 177.

eerder in zijn toespraak aan leden van haar beweging had laten vallen dat zij op zijn lijst stond. Eén van de bekendste vrouwelijke leken die vanaf 2 oktober 1964 aanwezig was, was misschien wel Rosemary Goldie, uitvoerend secretaris van COPECIAL. De aanwezigheid van vrouwen op het concilie was allerm minst evident. Dat wordt nog het best geïllustreerd door het feit dat, ondanks de vele pogingen van bisschoppen en leken, het nooit gelukt is om een vrouw het woord te geven tijdens een vergadering. Pogingen om Pillar Bellosillo, president van de Wereldunie van Katholieke Vrouwenorganisaties (WUCWO), te laten spreken over schema XIII en Barbara - Lady Jackson - Ward over economische onderontwikkeling, waren nooit succesvol. De voornaamste reden was dat, volgens Paulus VI, het in de aula aanwezige episcopaat daar nog niet klaar voor was. Enkele mannelijke leken kregen tijdens die zitting wel de kans om de aula toe te spreken: Patrick Keegan, de president van de Katholieke Arbeidersjeugd, sprak op 13 oktober aan het einde van het debat over het lekenapostolaat, Juan Vazquez sprak op 10 november over de kerk in de wereld en James Norris riep op 5 november op om aandacht te schenken aan de wereldarmoede.¹⁰

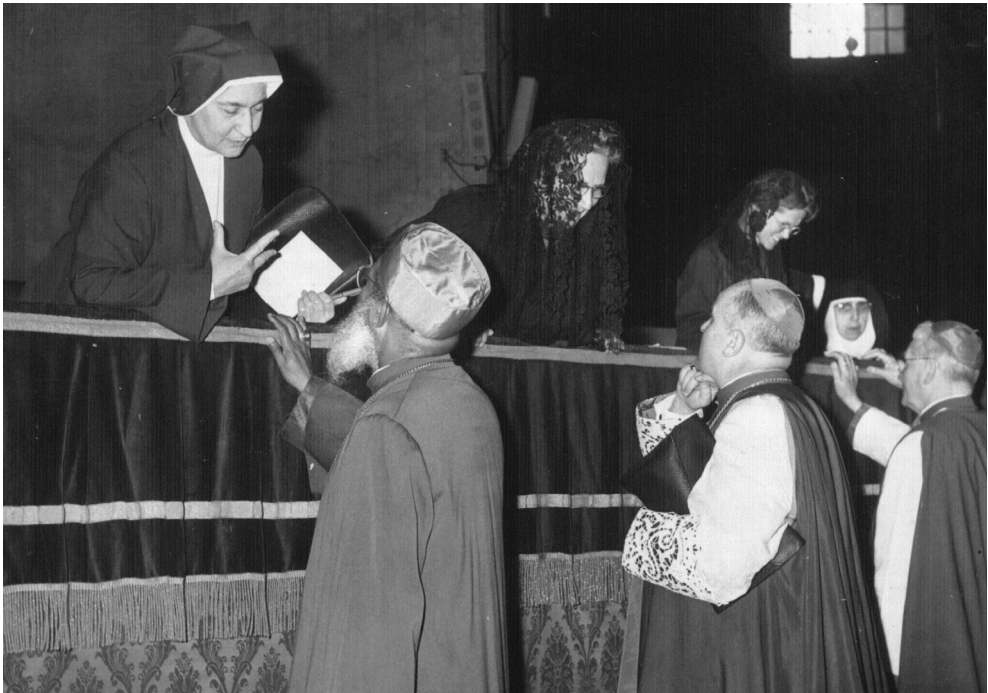
Tijdens de laatste zitting van het concilie in het najaar van 1965 werd de groep nogmaals uitgebreid. Het eindtotaal lag uiteindelijk op 52 auditoren. De groep bestond uit 10 vrouwelijke religieuzen, 1 gehuwd koppel, 28 mannelijke en 12 vrouwelijke leken. Tijdens die sessie nam Eusèbe Adjakpley,

secretaris van de Afrikaanse vereniging voor Katholieke Actie voor de Jeugd, het woord.¹¹ Hij maakte met zijn toespraak over het belang van een christelijke getuigenis en de nood aan oecumenische en interreligieuze samenwerking veel indruk. De algemene bijdrage van de leken bleef toegespitst op de al vermelde schemata. Vooral het schema over de kerk in de wereld had veel te danken aan de samenwerking met de leken. De vergadering van de gemengde subcommissie die daarvoor in Ariccia, bij Rome, plaatsvond, was tekenend. De leken speelden vooral een cruciale rol in het opstellen van het tweede pastorale gedeelte van het schema. Verdeeld over tien subcommissies konden zij vanuit hun ervaring binnen bepaalde domeinen mee aan de teksten schrijven.

De twee documenten waaraan de leken het meest hadden bijgedragen, werden tegen het eind van de vierde zitting afgekondigd. *Apostolicam actuositatem* werd op 18 november 1965 gepromulgeerd, nadat het werd goedgekeurd door 2340 concilievaarders. Slechts twee stemden tegen. Het decreet werd daarbij plechtig overhandigd aan drie lekenauditoren en -auditrices. *Gaudium et spes* werd op 7 december gepromulgeerd. Deze pastorale constitutie werd op 6 december met 2111 stemmen voor en 251 tegen goedgekeurd. Hoewel die twee documenten al in het bijzonder aandacht hadden voor de leken als groep met een speciale taak in de wereld, sprak Paulus VI een dag later bij de slotplechtigheid van het concilie expliciet enkele groepen met een specifieke boodschap aan. Nadat die boodschappen waren

10 Resp. AS III/4, 220-222; AS III/7, 78-82; AS III/6, 298-301.

11 AS IV/4, 328-330.

Aanwezige vrouwen op één van de publieke momenten van het concilie.
 [Leuven, Centrum voor Conciliestudie Vaticanum II, Archief P. Franssen S.J., A 492]

voorgelezen, werden ze aan enkele representatieve vertegenwoordigers van de verschillende sectoren overhandigd: de geregerden, de intellectuelen en wetenschappers, de kunstenaars, de vrouwen, de arbeiders, de armen, de zieken en lijdenden en de jongeren.¹²

Eén van de onderwerpen die tijdens het concilie aan bod kwamen en bleven sluimeren, was de vraag om een permanent secretariaat voor de leek op te richten in Rome. Die vraag kwam al voor in de ante-preparatorie periode en vond uiteindelijk gehoor in een advies daartoe geformuleerd in paragraaf 26 van *Apostolicam actuositatem*. In januari 1967 richtte Paulus VI ten slotte het Consilium de Laicis op. Dat orgaan, nu bekend onder de naam Pauselijke

Raad voor de Leken, vormde vooral voor COPECIAL en OIC een punt van twijfel. Zij vreesden dat hun autonome organisaties daardoor vanuit Rome gestuurd zouden worden. Daarnaast werd ook gehoor gegeven aan de oproep in paragraaf 90 van *Gaudium et spes* om een orgaan op te richten dat zou instaan voor wereldwijde ontwikkeling en sociale rechtvaardigheid. Op 6 januari 1967 werd in Rome de commissie Justitia et Pax opgericht.

Het concilie kan beschouwd worden als een overgangsmoment voor de kerkelijke omgang met de leken. In de jaren voor het concilie werden zij nog vaak beschouwd als een groep die bevoegd moest worden. Tijdens het concilie groeide echter - vaak aarzelend - de

12 AS IV/7, 874-886; AAS 58 (1966) 8-17.

overtuiging dat zij partners waren binnen het ene 'Volk Gods' met een eigen waardigheid en eigen verantwoordelijkheden ten opzichte van de kerkelijke hiërarchie (LG 37). Dat werd in de praktijk ook zichtbaar doordat verschillende leken als auditor de officiële opdracht kregen de kerk voor de wereld te openen. Daarnaast werd er door de oprichting van verschillende organen voor gezorgd dat de bijdrage van de leken ook in de toekomst *ad intra* en *ad extra* gewaarborgd zou blijven.

Het leven van August Vanistendael

August Albert Joseph Vanistendael werd op 9 januari 1917 in Birtley in het Verenigd Koninkrijk geboren.¹³ Zijn vader Pierre Vanistendael en moeder Adèle Rennen verbleven daar wegens de oorlog in het Belgische vluchtelingenkamp Elisabethville. In 1919 vestigde het gezin zich in Sint-Truiden. Vanistendael liep zijn lagere school bij de broeders van Liefde, waarna hij naar de salesianen van Don Bosco in Hechtel ging om in het secundair onderwijs Grieks-Latijnse te volgen. In 1933 weigerde hij het noviciaat te beginnen, waardoor hij werd weggestuurd en zijn opleiding hoopte af te maken aan het kleinseminarie in Sint-Truiden. Dat lukte niet en Vanistendael wisselde gedurende drie jaar verschillende keer van beroep, tot hij aan de slag kon als bediende bij de Belgische Arbeidersco-

operatie in Brussel. Daar werd hij in 1938 benoemd tot secretaris van ACV Horescap, het syndicaal verbond van hotel-, restaurant- en cafépersoneel, dat in 1931 was opgericht. Na eerst verantwoordelijk te zijn voor de Antwerpse afdeling, werd hij niet veel later nationaal secretaris in Brussel. Dat bleef hij tot 1941, toen hij die activiteiten stopzette omdat hij niet met de bezettingsmacht wilde samenwerken. Vervolgens werkte hij op verschillende ministeries: het ministerie voor prijzen en lonen, het ministerie voor arbeidsreglementering en het ministerie voor het ambachtswezen. Tijdens de oorlog trouwde Vanistendael op 21 april 1942 Paula Smout. Het gezin kreeg vier kinderen: Frans, Els, Stefan en Geert. Na de oorlog werd Vanistendael nationaal secretaris van de Landelijke Bedienden Centrale (LBC) in Brussel. In 1947 werd hij adjunct-secretaris-generaal van het Internationaal Christelijk Vak-verbond (ICV). Vanistendael kwam daardoor onder de leiding van de eerste secretaris-generaal Pieter Jozef Serrarens. Die had dat vak-verbond in 1920 in Nederland opgericht om op internationaal vlak de belangen van de werknemers te beschermen. In die hoedanigheid nam Vanistendael, samen met onder anderen de Nederlandse Marga Klompé, deel aan de opstelling van de Universele Verklaring voor de Rechten van de Mens, die op 10 december 1948 door de jonge Verenigde Naties werd afgekondigd.¹⁴ Met Klompé had Vanistendael ook later nog veel contact omdat zij als minister voor maatschappelijk werk

¹³ Zie in het bijzonder *Archief August Vanistendael*, inv.nr. 350.

¹⁴ Verdoodt, *Naissance et signification de la déclaration universelle des droits de l'homme*, 97, 163, 165, 180, 194-196, 223.

Het ICV-bestuur in 1950, met centraal aan tafel voorzitter Gaston Tessier, ACV-voorzitter August Cool, secretaris-generaal P.J. Serrarens en August Vanistendael.
[Leuven, KADOC, KFA5042]

ook betrokken was bij de Nederlandse christelijke vakbeweging. De oorspronkelijk Europese gerichtheid van het ICV werd na de oorlog opengetrokken en zeker nadat Vanistendael in 1952 Serrarens als secretaris-generaal was opgevolgd, nam de internationale gerichtheid enkel toe. Vanistendael trok als secretaris-generaal de wereld rond en stichtte en ondersteunde verschillende vakbonden. Tijdens zijn bestuur werd het ICV geconfronteerd met leden en medewerkers van verschillende nationaliteiten en confessies, waardoor de organisatie, hoewel steeds onder christelijke vlag, een grotere openheid ging vertonen. Aan Vanistendaels bestuur van het ICV kwam in 1967 een einde, toen hij secretaris-generaal werd van de Internationale Alliantie van Katholieke Ontwikkelingsorganisaties (CIDSE). Dat coördinatieorgaan staat in dienst van de wereldwijde katholieke

ontwikkelingshulp. Het Belgische Broederlijk Delen en het Duitse Misereor, dat Vanistendael hielp oprichten, behoren onder andere tot de deelnemende organisaties. Die functie vervulde hij tot 1975, het jaar waarin hij voorzitter werd van *Caritas Catholica Belgica*.

Vanistendael hield zich echter niet alleen met zijn hoofdberoep bezig. Hij combineerde dat altijd met verschillende andere functies. Zo was hij doorlopend adviseur bij de Economische en Sociale Raad van de Verenigde Naties (Ecosoc) en bij de Internationale Arbeidersorganisatie. Hij was vanaf 1963 gastdocent aan de Katholieke Universiteit Leuven, waar hij les gaf over ontwikkelingssamenwerking en internationale organisaties. Tussen 1963 en 1965 nam hij deel aan het Tweede Vaticaans Concilie. Dat werd gevolgd door zijn bijdrage in de oprichting van de commissie *Justitia et Pax*, waarvan hij actief

lid bleef tot 1971. Daarnaast vervulde hij een brugfunctie tussen de katholieke kerk en de Wereldraad van Kerken (WRK). In 1967 werd hij lid van de Commissie voor Samenleving, Ontwikkeling en Vrede (SoDePax) - een gemengde commissie van Justitia et Pax en WRK. Daardoor nam hij in 1980 als lid van de rooms-katholieke delegatie deel aan de algemene vergadering van de WRK in Uppsala in Zweden. Hij was eveneens lid van een hele reeks internationale organisaties, zoals Pro Mundi Vita, het Internationaal Secretariaat voor Buitenlandse Studenten, de Internationale Stichting Humanum, het Instituut Jacques Maritain, het Internationale Katholieke Bureau voor het Kind en het centrum voor bio-ethiek aan de UCL in Brussel. Tot slot schreef Vanistendael zijn hele leven poëzie en gaf hij zelfs enkele dichtbundels uit.¹⁵

In 1983 ging hij op pensioen en werd hij door koning Boudewijn vereerd met de titel van minister van Staat. Bovendien kende de Katholieke Universiteit Leuven hem in 1988 een eredoctoraat toe. Vanistendael overleed op 8 september 2003.

Verwachtingen van een mondiale leek

Reeds voor zijn deelname aan het Tweede Vaticaans Concilie toonde Vanistendael zijn interesse in de ontwikkeling van de kerk, haar positie op wereldvlak en de rol van de leken. Hij was al vroeg betrokken bij de activitei-

ten van COPECIAL. Zo nam hij tussen 27 april en 2 mei 1953 deel aan de eerste algemene vergadering ervan. Die ontmoeting in het Italiaanse Gazzada wilde leken verzamelen die ervaring hadden in het internationale apostolaat en een eerste aanzet zijn tot het komende wereldcongres. Onder de 31 aanwezigen waren er bisschoppen, theologen - waarvan enkelen, zoals Carlo Colombo, Emilio Guano, Pietro Pavan en Gerard Philips, nog een grote rol op het concilie zouden spelen - en prominente geestelijken, zoals Cardijn. Daarnaast waren er ook elf leken aanwezig, onder wie Vanistendael.¹⁶ Die liet zich vooral opmerken door de nadruk te leggen op de sociale effecten van het wereldapostolaat. Het lekenapostolaat was in zijn ogen een bijdrage aan de eenwording van de wereld, die al in gang was gezet door de ontwikkeling van de moderne communicatiemiddelen, de toegenomen transportmiddelen en vooral door de rol van de grote internationale organisaties. Die organisaties confronteerden het christendom niet alleen met het beeld van een universele gemeenschap, maar ook met zaken waardoor de kerk bewogen zou moeten worden: ellende op wereldvlak, demografische explosie en armoede in niet-westerse landen. Een bijkomende zaak waartegen de kerk zich blijvend moest verzetten, was het communisme. Het aanbieden van een goddeloze utopie aan mensen, en arbeiders in het bijzonder, was naar Vanistendaels mening een gevaar dat de kerk moest overwinnen. Dat standpunt bleef een constante tijdens zijn leven. Tegenover al die uitdagingen mocht

¹⁵ Bijvoorbeeld: Vanistendael, *Ik zal kort zijn*; Id., *Ik ben onder Gods adem*.

¹⁶ Cf. Goldie, *From a Roman Window*, 25; Minvielle, *L'apostolat des laïcs*, 227-238.

August Vanistendael tijdens een toespraak op een congres in Turijn, 1958.
[Leuven, KADOC, KFA5070]

de kerk niet onverschillig blijven. Een soortgelijke oproep herhaalde Vanistendael tijdens het Tweede Wereldcongres voor het Lekenapostolaat dat in 1957 in Rome werd georganiseerd. Daar gaf hij een lezing over de bijdrage van leken in internationale organisaties.¹⁷ In de marge van het wereldcongres werd er bovendien op 10 oktober een vertrouwelijke vergadering gehouden door een twaalfstal experts rond père Louis-Joseph Lebret, de stichter van het centrum Économie et humanisme in Parijs, in de Circolo di Roma. Zij werden allen door Veronese uitgenodigd om na te denken over de mondiale situatie en haar socio-economische en politieke aspecten. Naast Vanistendael waren ook Patrick Keegan, Marga

Klompé en Ramon Sugranyes de Franch opvallende aanwezigen.¹⁸ Daarnaast werd Vanistendael in 1960 door Georges Jarlot op de hoogte gehouden over de sociale visies van de leden van de voorbereidende commissie voor het lekenapostolaat.¹⁹

In de aanloop naar het concilie verscheen in 1962 het artikel 'Het concilie: verwachtingen van een leek' van Vanistendael. Reeds bij aanvang stelde hij duidelijk zijn vertrekpunt: "Concilies behoren niet direct tot mijn competentie. Ik ben maar een leek. [...] Mijn werkzaamheden en contacten stellen mij misschien echter wel in staat, het probleem nogal concreet te stellen en de horizon enigermate te verwijderen."²⁰

17 Vanistendael, 'Responsabilités à l'échelle mondiale'.

18 Cf. Minvielle, *L'apostolat des laïcs*, 367-378.

19 Cf. Turbanti, *Un concilio per il mondo moderno*, 80, n. 107.

20 Vanistendael, 'Het concilie', 793.

In tegenstelling tot degenen die het concilie als een onverwachte - onnodige - gebeurtenis beschouwden²¹, was Vanistendael er wel degelijk van overtuigd dat het concilie in een belangrijke crisistijd plaatsvond: een tijd die gekenmerkt werd door toenemende internationalisering, tegenstellingen tussen arm en rijk, dekolonisatie en laïcisering van de opkomende internationale organisaties. Vooral de leken binnen de kerk moesten daarover een visie ontwikkelen en hun houding bepalen. Daarbij vroeg hij de hiërarchie om de leken meer verantwoordelijkheid en vertrouwen te geven. Wat hun deelname aan het concilie betreft, vond Vanistendael het betreurenswaardig dat de leken niet betrokken werden in de agenda-bepaling van het concilie omdat zo de kans op een mondiaal, niet-westers perspectief verloren ging. Hij wilde de kerk openbreken naar de wereld buiten de eigen vertrouwde muren, met haar bedrieglijke zelfverzekerdheid. Bovendien hoopte hij dat de kerk nauwer zou samenwerken met de verschillende internationale organisaties. De geringe aanwezigheid van katholieken daar was te betreuren. Tot slot pleitte hij voor een “modern georganiseerde zielzorg”, waarbij de kerk zich efficiënt achter haar missie zou zetten om op zoek te gaan naar de waarheid. Hij betreurde voornamelijk het favoritisme in de kerkelijke organisaties, de kerkelijke focus op Italië en een centralisme dat afbreuk deed aan de katholieke “een-

heid *in diversiteit*” op wereldvlak.²² Om werkelijk recht te doen aan de concrete situatie van leken in de wereld, dacht Vanistendael aan de invoering van “een consultatieve raad van bevoegde leken, die de kardinalen naar waarheid [kon] inlichten over wat er in de wereld gaande [was]”.²³ Die waarheid werd hun volgens hem immers veel te weinig verteld.

Vanistendael maakte duidelijk dat zijn opmerkingen niet bedoeld waren als kritiek, maar wel als een poging om vanuit zijn liefde voor de kerk bij te dragen aan het teruggeven van haar evangelisch gelaat. Vanistendael was ervan overtuigd dat hij en Johannes XXIII, die hij overigens enkele malen zou ontmoeten, eenzelfde visie deelden.²⁴ “De hervormingen welke het concilie misschien zal voorstellen, moeten vooral leiden tot een vernieuwing in onze harten, in onze geesten. We moeten er ons voor gereedmaken in nederig gebed. Ook daardoor kunnen wij, én voor onszelf, én voor de gehele gemeenschap der gelovigen, tot het welslagen van het concilie bijdragen.”²⁵ Vanistendael wist op dat moment helemaal niet hoeveel kans hij zou krijgen om zijn eigen - profetische - woorden in vervulling te laten gaan.

21 Voor een bespreking van die interpretaties van Vaticanum II, zie Komonchak, ‘Riflessioni storiografiche sul Vaticano II come evento.’

22 Vanistendael, ‘Het concilie’, 802.

23 Ibid., 803.

24 Cf. *Archief August Vanistendael*, inv.nr. 387/1: GG/1/31.

25 Vanistendael, ‘Het concilie’, 804.

De rol van Vanistendael op het concilie

Reeds voordat leken officieel werden uitgenodigd om deel te nemen aan het concilie, trad Vanistendael in mei 1963 op de voorgrond tijdens de Journées des Informations Catholiques Internationales in Parijs. Tijdens die studiedagen, georganiseerd door de op het concilie betrokken pers, hield hij een referaat over 'Mission et liberté des laïcs dans le tiers monde'.²⁶ De spreker bepleitte aandacht voor solidariteit en sociale rechtvaardigheid ten opzichte van niet-westerse landen en ruimte voor hun emancipatieproces - waaronder vorming van eigen syndicaten en recht op eigen bezit - en de ontwikkeling van een eigen geïncultureerde katholiciteit. Daarnaast werd Vanistendael, samen met vijftien andere leken, een eerste keer uitgenodigd om te reflecteren over het schema over de kerk in de wereld tijdens een vergadering van 24 tot 26 april 1963 in Rome onder leiding van kardinaal Cento, voor de commissie voor het lekenapostolaat, en kardinaal Michael Browne, voor de theologische commissie. Het bestaande schema werd door de aanwezige leken te dogmatisch gevonden. Zij brachten allen nieuwe problemen aan. Vanistendael wees in het bijzonder op de noodzaak om verschillende culturen aan te spreken. Daarnaast kaartte hij het gebrek aan vrije tijd van arbeiders aan en

pleitte voor het benoemen van de waar- digheid van het werk. Hij hoopte ook op meer rechtvaardigheid en het respec- teren van de rechten van arbeiders op internationaal vlak. Hij vroeg daarbij de wereld de hand te reiken en de inhoud van de encyclieken *Mater et Magistra* en *Pacem in terris* in het denkproces ernstig te nemen. Op de tweede dag van de vergadering werd de groep leken per thema verdeeld: cultuur, socio-eco- nomisch leven, huwelijk en vrede. Het spreekt voor zich dat Vanistendael deel uitmaakte van de werkgroep over het socio-economisch leven. Daarnaast had hij ook een duidelijke mening over de verhouding van de kerk tot de heersen- de cultuur en haar visie op het huwelijk. Wat dat laatste thema betreft, kwam hij ernstig in conflict met Ermenegildo Lio, franciscaanse professor moraal- theologie aan de Lateraanse universiteit en expert op het concilie aangaande huwelijkskwesties, over de complemen- tariteit van de gehuwden.²⁷ Ook tijdens zijn deelname aan het concilie bleef het huwelijk hem bezighouden. Toen de gemengde commissie voor *Gaudium et spes* op 26 november 1965 de vier pauselijke modi over het huwelijk in rekening moest brengen, drukte Vanis- tendael zich, volgens Schillebeeckx, bij de invoeging van de tweede modus als volgt uit: "Als celibataires over huwelijk gaan spreken!"²⁸

Ondanks die eerste consultatie was Vanistendael zeer verbaasd toen hij van conciliesecretaris Felici een brief kreeg waarin die hem uitnodigde op

26 Id., 'Mission et liberté des laïcs dans le tiers monde'.

27 Cf. Turbanti, *Un concilio per il mondo moderno*, 233-242.

28 *La régulation des naissances à Vatican II*, 242, 249.

het concilie.²⁹ Hij had zelf immers geen enkele moeite gedaan om benoemd te worden. Bovendien had men vanuit de kerk noch Vanistendael zelf, noch het ICV vooraf geconsulteerd over zijn bereidheid om aan het concilie mee te werken. Ondanks zijn goede wil om die oproep beantwoorden, werd er niets voorzien wat de reiskosten, het verblijf en andere kosten betreft. Die problemen ving het ICV op. Vanistendael vond die gang van zaken tekenend voor de geest die in de kerk heerste en stond daar kritisch tegenover: “[de financiële regeling] wordt niet geregeld. Maar als de Heilige Geest alleen maar prijs stelt op de mening van mensen die het kunnen betalen, hoeft het voor mij niet meer.”³⁰ Vanistendael bracht die financiële kwestie één keer ter sprake tijdens het concilie, maar dat werd hem niet in dank afgenomen. Zijn bijkomende opmerking dat hij en Patrick Keegan dan maar zouden staken, omdat ze daar ten slotte ervaring mee hadden, werd nog minder geapprecieerd.³¹ Door tijdsgebrek wegens zijn voltijdse verantwoordelijkheid als secretaris-generaal van het ICV kon Vanistendael tot zijn grote spijt niet ten volle participeren aan het concilie.

Vanistendael was aanwezig op de eerste dag van de tweede sessie van het concilie. Hij ontmoette daar al dadelijk kardinaal Suenens. In hun gesprek werd duidelijk dat geen van beiden ver-

wacht had dat Vanistendael uitgenodigd zou worden. Daarbij moet opgemerkt worden dat Vanistendael Suenens al kende uit diens priesterperiode en zelfs nog zijn misdienaar was geweest. Suenens vormde zo een van de belangrijke aanspreekpunten van Vanistendael in zijn pogingen om “een paar ideeën binnen te smokkelen onder de rokken van een bevriende geestelijke”.³² Andere prelaten met wie hij het goed kon vinden, waren de Duitse aartsbisschop Joseph Frings, de Latijns-Amerikaanse bisschop Dom Helder Camara³³ en de Belgische Joseph Cardijn³⁴. Allen waren zij voorstander van sociale rechtvaardigheid en de sociale ontvoogding van de arbeidersklasse of de armen. Dat sloot nauw aan bij alles dat Vanistendael vertegenwoordigde. De opening van de tweede sessie trof Vanistendael op een dubbele wijze. Enerzijds was er de universaliteit die uit de aanwezige bisschoppen van het wereldepiscopaat sprak en bewees dat de kerk geen louter Europese aangelegenheid met louter westerse problemen was. Dat liep parallel met Vanistendaels internationale drijfveren. Anderzijds was hij ook getroffen door de vrijheid van spreken en discussie tijdens het concilie, waarbij gezamenlijk gezocht werd naar het herstel van de geloofsgemeenschap en de diepere waarheid. Dat toonde voor hem duidelijk aan dat de kerk geen monolithisch blok zonder meningsver-

29 Voor Vanistendaels bijdrage aan het concilie, zie in het bijzonder *Archief August Vanistendael*, inv.nr. 392/4: *Réflexions d'un auditeur laïc* (Heverlee, 1989) en inv.nr. 486.

30 *Archief August Vanistendael*, inv.nr. 486: CC/1/7.

31 *Ibid.*, inv.nr. 486: CC/1/11.

32 Van Istendael, *Gesprekken met mijn dode god*, 168.

33 Voor een beschrijving van hun relatie, zie *Archief August Vanistendael*, inv.nr. 386/2: ‘Ontmoeting met Helder Camara’.

34 Voor een beschrijving van hun relatie, zie *Archief August Vanistendael*, inv.nr. 387/1: GG/1/10.

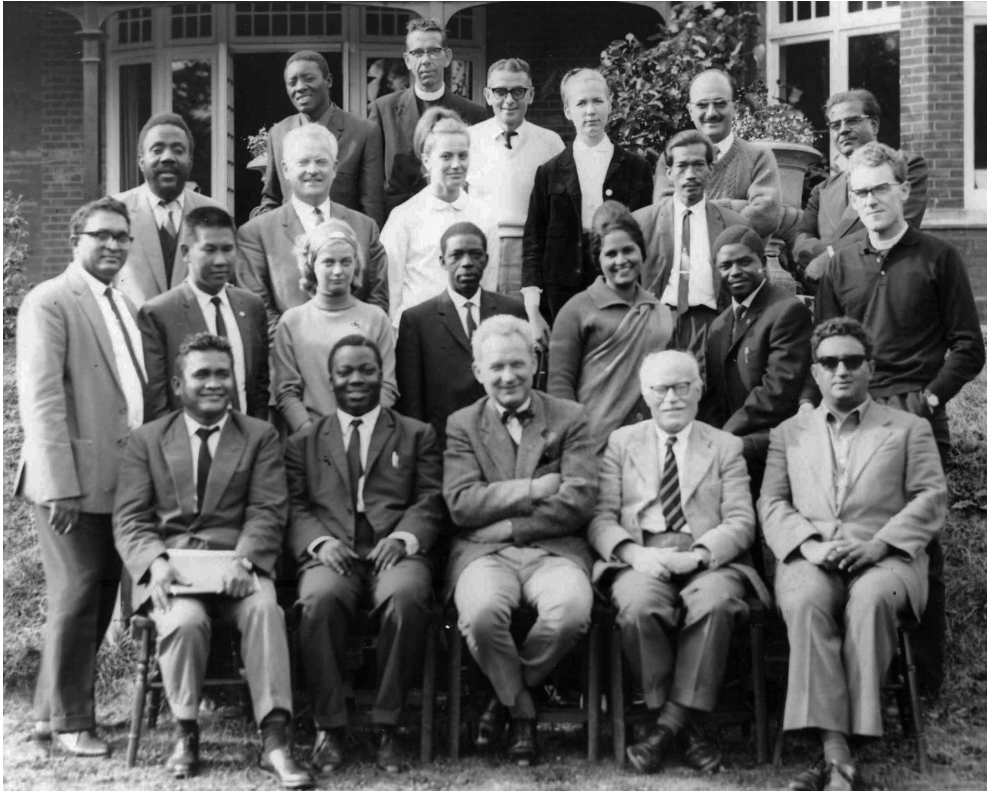
schillen was. Tot slot is het interessant dat Vanistendael beschrijft hoe opmerkelijk zijn aanwezigheid als leek was: hij moest naar eigen zeggen om de vijf minuten zijn *laisser passer* tonen en werd ontelbare keren gevraagd of hij nu de secretaris van de Wereldraad van Kerken was, dan wel een protestantse pastor.³⁵

In de groep van lekenauditoren, die vrij eenvormig Europees en intellectueel was, voelde Vanistendael zich een vreemde eend in de bijt. In de eerste groep lekenauditoren was hij de enige niet-academicus. Bovendien was hij geen, wat hij zelf noemde, 'professionele apostel'. Hij bedoelde daarmee dat hij geen leidinggevende was in een beweging van lekenapostolaat of binnen de Katholieke Actie. Die vaststelling was correct. Het merendeel van de 42 lekenauditoren behoorde tot een van die bewegingen. De verklaring daarvan kan waarschijnlijk teruggebracht worden tot de nauwe banden tussen de uitgenodigde leken, COPECIAL en zijn Wereldcongressen voor het Lekenapostolaat. Bovendien werden de leken nauw geassocieerd met - en vaak uitgenodigd op initiatief van - de nieuw opgerichte commissie voor het lekenapostolaat. Die commissie had als primaire doel het document over het lekenapostolaat vorm te geven en had bijgevolg nood aan experts in die materie. Daardoor vertegenwoordigde Vanistendael als enige de stem van de vakvereniging voor arbeiders op het concilie. Enkel Patrick Keegan verdedigde als president van de Katholieke Arbeidersjeugd een soortgelijke groep.

Doordat de lekenauditoren geen specifiek statuut kregen, gaf dat Vanistendael de mogelijkheid zijn opdracht in zeer ruime zin te begrijpen. Hij zag zijn rol niet zozeer in de algemene vergadering, maar wel in het directe contact. Een van zijn grote frustraties was dan ook dat de leken vaak pas na een hele reeks speeches door concilievaders en theologen ten tonele kwamen, om vervolgens slechts 10 minuten de 'stem' van de wereldwijde lekengroep te laten horen. Hoewel dat hielp om de leken zichtbaar en aanwezig te stellen, konden zij vaak enkel herhalen wat al gezegd was. Bovendien kregen zij niet altijd de mogelijkheid om tussen te komen als het 'geweten van de kerk'.³⁶ Daardoor was hun werk in de wandelgangen en de commissies volgens Vanistendael des te belangrijker. Daar konden zij immers pogingen doen om invloed uit te oefenen op documenten die al in een verre fase van ontwikkeling waren. Vanistendael benadrukte dat het de rol van de leken was de schema's veel concreter te maken. Zij konden daar echter alleen maar in slagen door als een organische groep met een welbepaald programma en een eigen methode te werken. Vanistendael was er daarom voorstander van om voor de werkvergaderingen eerst een afspraak te maken met enkele bisschoppen, zodat zij later in de commissie zouden kunnen doorverwijzen naar de leken als 'experts'. Daardoor werd verzet tegen hun bijdrage geminimaliseerd. Tot slot vond hij dat het aantal aanwezige leken onvoldoende was en geen goede representatie bood van de hele lekenpopulatie. Men mocht immers

35 *Archief August Vanistendael*, inv.nr. 486: CC/I/9.

36 *Ibid.*, inv.nr. 486: CC/I/6.

Internationale ontmoeting van het ICV in Oxford, 3-22 augustus 1964. Vanistendael zit vooraan centraal. [Leuven, KADOC, KFB2965]

niet vergeten dat niet alle leken één en dezelfde gedachtegang hadden. Het gebrek aan vrouwen tussen de lekenauditoren vond hij een “abnormale situatie” die men zo snel mogelijk moest bijsturen.³⁷

Tijdens die zittijd in 1963 richtte Vanistendael zich vooral op de ontwikkeling van *Gaudium et spes* en in mindere mate op de schema’s over de leek in de kerk, de oecumene en de niet-christenen. Hierbinnen hield Vanistendael zich voornamelijk bezig met vraagstukken over de arbeid en de arbeiders, sociale conflicten, deelname van arbeiders aan de bedrijfsleiding, de

positie van vrouwelijke arbeiders, recht van bezit en kwesties met betrekking tot de mondiale sociale rechtvaardigheid. Daarbij vertoonde hij telkens een grote openheid voor de heersende pluraliteit in de wereld, waar men geconfronteerd werd met verschillende nationaliteiten, culturen en confessies. Het mag duidelijk zijn dat zijn standpunten sterk werden bepaald door zijn ervaringen als secretaris-generaal van het ICV.

Dezelfde thema’s bleven van belang voor zijn werkzaamheden tijdens de intersessie tussen de tweede (1963) en de derde zittijd (1964).

³⁷ Cf. *Ibid.*, inv.nr. 386/2: P/II/8: ‘De vrouw: vergeten helft van Latijns Amerika’

Hij reageerde zeer uitvoerig op de tekst *La Participation active de l'Église à la construction du monde*. Die tekst was een schema over de kerk in de wereld dat tussen 1 en 3 februari 1964 onder leiding van de theologen Bernhard Häring, Raymond Sigmond en Roberto Tucci in Zürich werd opgesteld. Sugranyes de Franch en de Habicht waren als leken betrokken bij de redactie ervan. Vanistendael ontving op 8 februari een exemplaar van die tekst van Glorieux, die eveneens aanwezig was op de vergadering in Zürich. Vanistendael formuleerde een zeer gedetailleerde commentaar op het schema, bestaande uit vier algemene opmerkingen en een lijst van detailopmerkingen.³⁸ De vier algemene opmerkingen legden de nadruk op (1) de moeilijke toegankelijkheid van de tekst voor niet-christenen; (2) het gebrek aan aandacht voor vragen in verband met gezin, huwelijk, geboorteregeling en het demografische probleem; (3) het zwijgen over recht op bezit, waardoor sociale onrechtvaardigheid in stand gehouden kon worden; en (4) onduidelijkheid over wat er precies met het begrip 'kerk' werd bedoeld. Naast enkele linguïstische verbeteringen, richtten de detailopmerkingen zich vooral op Vanistendaels interessevelen en de vraag om meer recht te doen aan de complexiteit van het armoede-probleem, zich als kerk bescheiden op te stellen en aandacht te hebben voor de niet-katholieken, niet-christenen én de vrouwen. Opvallend is dat hij lang bleef stilstaan bij de paragraaf die handelde over de medewerking

van katholieken in de wereld. Er moest meer positieve aandacht geschonken worden aan de rol die katholieken in lokale, nationale en internationale organisaties konden spelen. Zo zouden zij ook bijdragen aan het algemene goed van alle mensen. Het mag duidelijk zijn dat voor Vanistendael de bijdrage van katholieken dus niet beperkt kon blijven tot studie- en gebedsgroepen, maar dat ze ook in de sociale bewegingen een rol moesten spelen.

Na een reeks redacties werd het schema opnieuw voorgelegd aan de subcommissie die gevormd werd door leden van de theologische commissie en de commissie voor het lekenapostolaat. Dat gebeurde tussen 28 en 29 april 1964. De leken namen zeer levendig aan de discussie deel. De interventies van Vanistendael werden in het bijzonder gewaardeerd door Congar, die daarover in zijn dagboek schreef.³⁹ Op de vergadering werd afgesproken dat Vanistendael een bijdrage zou leveren aan het derde hoofdstuk, paragraaf 19 *De spiritu dialogi*, waarin gesproken werd over de mogelijkheid om samen te werken met niet-katholieke 'mensen van goede wil' en vooral dan in internationale organisaties. Nadat hij de tekst kreeg toegestuurd, merkte Vanistendael dat zijn alinea niet was opgenomen. Via de Duitse moraaltheoloog Bernhard Häring, die de redactiesecretaris voor *Gaudium et spes* was, en kardinaal Suenens deed hij een poging om zijn bijdrage alsnog aanvaard te krijgen.⁴⁰ Zijn tekst kenmerkte zich alweer door de wil om op positieve wijze de samenwerking tussen

38 Conciliearchief kardinaal L.-J. Suenens, inv.nr. 1976-1979.

39 Congar, *Mon Journal du Concile*, II, 75.

40 Conciliearchief kardinaal L.-J. Suenens, inv.nr. 1985-1987; *Papieren van Mgr. G. Philips*, inv. nr. 1763-1764.

christenen en “alle mensen van goede wil”⁴¹ te bevorderen. Hij zag vooral een grote noodzaak aan samenwerking in internationale organisaties en aan een grotere openheid van de katholieke organisaties voor de ‘anderen’. Op 21 oktober 1964 stuurde hij Suenens opnieuw een nota over dezelfde paragraaf, ondertussen paragraaf 18 *De dialogo eiusque condicionibus* geworden.⁴² Hij formuleerde daarin vier grote kritieken op de negatieve formulering van de voorlaatste alinea van de paragraaf.⁴³ Die kritieken zijn interessant, aangezien het waarschijnlijk gaat om aanpassingen die aan zijn voorgestelde tekst werden gedaan alvorens die in de paragraaf werd opgenomen. (1) Men kon beter zeggen wat christenen in de wereld konden doen, dan te benadrukken wat ze niet mochten doen. (2) Hij stelde dat de gebruikte formulering aanleiding zou zijn tot polemieken en (3) verschillende christenen die actief waren in de wereld, in moeilijkheden zou brengen. (4) Tot slot was de tekst volgens hem heel demotiverend voor hen die als katholiek in (katholieke) organisaties werkten en openstonden voor andere confessies.

Die opmerkingen sloten aan bij zijn betrokkenheid op oecumene en de relatie met niet-christelijke godsdiensten. Daarvoor ontwierp hij een nota voor kardinaal Suenens, waarin hij negen opmerkingen gaf over het toenmalige schema over de oecumene.⁴⁴ Hij (1) stelde zich ook in verband met dat schema vragen over de betekenis die

aan het begrip ‘kerk’ werd gegeven; (2) hij was teleurgesteld over het gebruik van het negatieve begrip ‘gescheiden broeders’ (*fratres separati*) en benadrukte de gezamenlijke achtergrond (*commun héritage*) en de historische oorzaken van de scheiding; (3) hij bespeurde een gebrek aan aandacht voor de niet-christenen, afgezien van de joden; (4) hij wilde meer helderheid over wat onder gewetensvrijheid werd verstaan; (5) hij wilde andere christenen niet zozeer als subjecten van kerkelijk spreken beschouwen, maar veeleer als dialoogpartners; (6) hij benadrukte het belang van respect en liefde tegenover de ander; (7) hij pleitte, in tegenstelling tot de tekst, voor een oecumenische samenwerking die zich niet beperkte tot religieuze activiteiten, maar die zich ook uitstrekte tot een gezamenlijke strijd voor meer rechtvaardigheid en liefde in de samenleving; (7) hij hoopte dat de tekst zou stellen dat de morele wet gedeeld werd door alle mensen en geen privilege was van de christenen; en (9) hij betreunde dat het vierde hoofdstuk van het schema zweeg over de andere godsdiensten, afgezien van het jodendom.

Tussen de derde (1964) en de vierde sessie (1965) nam Vanistendael deel aan de werkvergadering in Ariccia over het schema over de kerk in de wereld. De vergadering vond plaats tussen 31 januari en 6 februari 1965.⁴⁵ Hij was één van de zeventien aanwezige leken. Vanistendael viel vooral op tijdens het werk in de subcommissie die was aangesteld

41 Hij verwees daarmee naar de encycliek *Pacem in terris*.

42 *Conciliearchief kardinaal L.-J. Suenens*, inv.nr. 2229-2230.

43 AS III/5, 128-129, [20].

44 *Conciliearchief kardinaal L.-J. Suenens*, inv.nr 1850-1852.

45 Cf. *Archief August Vanistendael*, inv.nr. 178: Briefwisseling A. Glorieux.

om het hoofdstuk over het socio-economische leven te schrijven. Hij zetelde daar als leek, samen met zijn vriend Patrick Keegan. Dat hoofdstuk werd onderverdeeld in drie delen, die over de urgente problemen in het economische leven, de economische ontwikkeling in het bijzonder en het economische in het algemeen handelden. Vanistendael speelde in het bijzonder een rol in de uitwerking van paragraaf 68 over het medezeggenschap in de ondernemingen en in heel het economisch bestel en de arbeidsconflicten. Tijdens de discussies over die paragraaf waren er twee kampen ontstaan. Bisschop Franz Hengsbach, die Vanistendael al kende uit de periode dat hij verantwoordelijk was voor de zielzorg in het aartsbisdom Paderborn, hoopte dat die erin zou slagen om de tegenstellingen tussen beide kampen op te lossen. Vanistendael kreeg dat voor elkaar en zijn compromistekst haalde de uiteindelijke redactie van *Gaudium et spes*. Hij slaagde er daardoor in om het stakingsrecht op te nemen in de eindtekst van de pastorale constitutie. Tegen dat stakingsrecht waren er onder de concilievaders nog verschillende tegenstanders, die daarin nog altijd een instrument van de marxistische klassenstrijd zagen.⁴⁶

Vanistendael was nauw betrokken bij de afkondiging van een paar conciliedocumenten. Na de promulgatie van *Nostra Aetate* werd hij bij paus Paulus VI op audiëntie ontvangen. Die stelde dat Vanistendael zich gelukkig mocht prijzen omdat in het document

verschillende ideeën - zoals godsdienstvrijheid en samenwerking met niet-christenen - waren opgenomen. Hij wist als voormalige medewerker van het Staatssecretariaat en deelnemer aan het Tweede Wereldcongres voor het Lekenapostolaat immers nog dat Vanistendael daar al lang voor pleitte. De slotplechtigheid van het concilie op 8 december 1965 werd eveneens gekenmerkt door een zekere gespletenheid. Aan de ene kant had Vanistendael samen met zijn vriend Patrick Keegan de eer om de 'Boodschap aan de wereldarbeiders'⁴⁷ van de paus in ontvangst te nemen. Aan de andere kant betwijfelde hij of die tekst veel invloed zou hebben op de arbeidersbeweging. Bovendien vond hij de plechtigheid zelf te werelds, waarmee hij bedoelde dat ze te triomfalistisch en onnatuurlijk was. Uit de plechtigheid sprak volgens hem een stijl waarmee, naar zijn mening, de kerk tijdens het afgelopen concilie gebroken had nu ze de wereld was binnengetreden.⁴⁸

Nasleep van het concilie

Wat de nasleep van het concilie betreft, willen we wijzen op de rol van Vanistendael in de praktische initiatieven die uit het concilie groeiden en in tweede instantie op het oordeel van Vanistendael over de beslissingen van het concilie.

Allereerst pleitte paragraaf 90 van *Gaudium et spes* voor een nieuwe com-

46 Ibid., inv.nr. 392/4: GG/I/51; inv.nr. 387/1: GG/I/51.

47 AS IV/7, 880-882; AAS 58 (1966), 15.

48 Cf. *Archief August Vanistendael*, inv.nr. 391: 'Het Concilie is gedaan...! Het Concilie begint nu...!'

August Vanistendael op een ICV-bijeenkomst in 1964.
[Leuven, KADOC, collectie Het Volk].

missie die zou instaan voor rechtvaardigheid en vrede in de wereld. Paulus VI stelde een kleine werkcommissie aan die voor de implementatie instond. Kardinaal Maurice Roy was voorzitter van die groep, Achille Glorieux secretaris. De vier leden van de commissie, allemaal leken, zorgden voor continuïteit tussen de conciliaire en de post-conciliaire periode: Vittorino Veronese, Johannes Schauff, Rosemary Goldie en August Vanistendael. Zij consulteerden in hun werkzaamheden verschillende andere leken, zoals Barbara Ward en James Norris.⁴⁹ Nadat op 6 januari 1967, via het motu proprio *Catholicam Christi Ecclesiam*, de Pauselijke Raad voor Rechtvaardigheid en Vrede, vooral bekend onder de naam *Justitia et Pax*,

werd opgericht, zou Vanistendael daarin een rol spelen.

Vanistendael gaf in de postconciliaire fase blijk van een verdeelde waardering met betrekking tot het concilie.⁵⁰ Allereerst beschouwde hij de beslissingen van het concilie als een bijdrage aan de sociale rechtvaardigheid. Zo interpreteerde hij de liturgische hervormingen en de opheffing van het Latijn als een bevrijding. Door de volkstaal te aanvaarden, opende de kerk zich voor een ware universaliteit en vooral ook voor inculturatie van het katholicisme. Ten tweede was Vanistendael zeer enthousiast over de godsdienstvrijheid, die hij als een aanvaarding van de pluralistische maatschappij beschouwde. Naast zijn waardering voor *Nostra Aetate's*

49 Cf. Goldie, *From a Roman Window*, 38.

50 Cf. *Archief August Vanistendael*, inv.nr. 387/1: GG/1/51.

openheid voor andere godsdiensten, trof hem in het bijzonder de vernieuwde kijk op het atheïsme in *Gaudium et spes*. Dat werd niet langer louter als het niet erkennen van God beschouwd. Wel wilde men op positief menselijke wijze de atheïsten benaderen. Dat is op zich een bijzondere houding voor Vanistendael, die steeds waarschuwde tegen het gevaar van het communisme. Een mogelijke verklaring daarvoor is dat zijn veroordeling meer te maken had met de valse utopie en illusoire vorm van sociale rechtvaardigheid die het communisme volgens hem aan de arbeiders bood, in plaats van met de atheïstische houding ervan. Met betrekking tot de socio-economische verwezenlijkingen was Vanistendael van mening dat de besluiten van het concilie een eerste stap waren in de verdere ontwikkeling en uitbouw van een sociale leer. Hij was zeer positief over de erkenning van de positieve waarde van de menselijke activiteiten in het licht van Gods plan met de wereld. Hij hoopte dat het besef van aanwezige onrechtvaardigheid kon leiden tot verantwoorde ontwikkeling, waarbij “de economische activiteit in dienst staat van de mens en niet omgekeerd”.⁵¹ Tot slot was hij ook kritisch over enkele punten. Hij gaf aan dat de concrete toepassing van de concilieteksten niet eenvoudig was, zeker omdat sommige teksten nog een te westerse kleur hadden. Daarnaast dacht hij dat de implementatie in de westerse landen vaak te snel was gebeurd. Dat zorgde er volgens hem bijvoorbeeld op liturgisch vlak voor dat we “nu, op enkele uitzon-

deringen niet te na gesproken, met veel banale teksten en tingeltangel-deuntjes [zitten]”.⁵² Ondanks die kleine punten van kritiek is Vanistendael zijn hele leven lang een vurig verdediger van het concilie gebleven.

Besluit

August Vanistendael vulde zijn conciliaire rol in op een heel eigen wijze. In de eerste plaats weerspiegelden zijn ingrepen sterk zijn persoonlijke ervaringen, veeleer dan dat ze uit abstracte theoretische reflecties voortvloeiden. Daardoor speelde zowel zijn persoonlijke aanwezigheid binnen een veelheid aan relaties een rol, als zijn poging om een structurele bijdrage te leveren aan enkele conciliaire schema's.

Wat zijn persoonlijke rol en houding betreft, vallen meerdere zaken op: vooreerst gedroeg Vanistendael zich als een geëmancipeerde leek in de toch klerikale omgeving van het concilie. Hij toonde zich in staat om op concrete wijze zijn expertise aan te brengen. Dat talige aspect is niet van gering belang, aangezien op het concilie leken de neiging vertoonden het abstracte theologisch-kerkelijke discours over te nemen, wat hun het verwijt opleverde de concrete problemen van mensen te vergeten. Vanistendael wist daarvan weg te sturen, dankzij een aantal aspecten die hem kenmerkten. (1) Door zijn functie als secretaris-generaal van het ICV was hij minder sterk verbonden met de katholieke hiërarchie dan de andere lekenauditors, die vaak behoorden tot

51 Vanistendael, 'De sociale leer in de concilietekst', 296.

52 *Archief August Vanistendael*, inv.nr. 392/3.

organisaties voor het lekenapostolaat. (2) Zijn werkervaringen en contacten met arbeiders boden hem genoeg stof tot inspiratie en vormden een permanente herinnering en waarschuwing tegen abstracties. (3) Vanistendael was tijdens Vaticanum II niet in de eerste plaats betrokken op theologische discussies die te maken hadden met de kerk *ad intra* - met het daarbij horende traditionele jargon -, maar was vooral geëngageerd in het debat over de kerk *ad extra*. Het was relatief nieuw om in concrete termen over actuele ontwikkelingen te spreken, en Vanistendaels diepe verankering in de actuele problemen maakten hem geknipt om in dat debat te treden.

Daarnaast ageerde Vanistendael op persoonlijke en directe wijze. Hij beklemtoonde de noodzaak voor de lekenauditoren om zich beter te organiseren als voorwaarde om hun ideeën te verdedigen en ingang te doen vinden tijdens de kerkvergadering. Tegelijk besepte hij dat hij er zelf niet geheel in slaagde een eerste aanzet te geven tot dat soort structurele organisatie. Hij was zich zeer bewust van de spanning tussen zijn eigen attitude en wat hij beschouwde als de ideale houding. Dat en de onmogelijkheid om voltijds in Rome aanwezig te zijn, trachtte hij te remediëren door zijn persoonlijk contact met verschillende concilievaders. Dergelijke persoonlijke relaties werden sterk bepaald door zijn functie binnen het ICV - vanwaar hij ook Suenens en Camara kende en goede relaties onderhield met enkele Duitse bisschoppen. Al die contacten centreerden zich rond

een gedeelde interesse voor sociale rechtvaardigheid. Tevens valt het op dat Vanistendael nauwelijks contacten onderhield met de zogenaamde 'squadra belga'.⁵³ Dat hangt ten dele samen met het feit dat Vanistendaels conciliaire relaties zich niet tot één taalgebied of één bisschoppenconferentie beperkten. Zijn gerichtheid was werkelijk internationaal en oversteeg nationale plaatselijke belangen. Tot slot kenmerkte Vanistendael zich door zijn kritische geest, ook ten aanzien van de kerk. Dat was zo voor, tijdens en na het concilie. Hoewel hij de wijsheid had zich slechts uit te spreken over zaken waarover hij expertise had, vermeed Vanistendael niet de waarheid te zeggen, zelfs wanneer dat tot conflict zou leiden. Daarbij onderstreepte hij veelvuldig dat zijn kritische houding voortspoot uit liefde en respect voor de kerk en de hoop haar te helpen dichtert tot de volle waarheid te komen.

Vanistendaels expertise over de 'buitenwereld' en de 'anderen' vond ook haar neerslag in de conciliedocumenten. Opvallend daarbij is dat zijn focus in het bijzonder op *Gaudium et spes* lag, terwijl de meeste lekenauditoren zich eerder betrokken toonden op *Apostolicam actuositatem*, waaraan Vanistendael nauwelijks aandacht besteedde. De conciliaire thema's die zijn voorkeur wegdroegen, centreerden zich rond twee assen: socio-economische rechtvaardigheid en internationalisering van de kerk.

Allereerst richtte Vanistendael zich op de socio-economische elementen in het schema over de kerk en de moderne

53 Declerck, 'De rol van de Squadra Belga op Vaticanum II'; Schelkens, 'Une recherche critique à propos de la soi-disant "squadra Belga"'; Famerée, 'La "Squadra Belga" au Concile Vatican II.'

wereld. Hij pleitte vooral voor aandacht en rechtvaardigheid voor de zwakste groepen, die voor hem meestal gelijkstonden met de arbeiders. Als secretaris-generaal van het ICV bepleitte Vanistendael op Vaticanum II medezeggenschap van arbeiders in beslissingsprocessen en toonde hij zich voorstander van het stakingsrecht. Zo had hij een beslissende rol in het opstellen van paragraaf 68 van *Gaudium et spes*. Die houding loopt parallel met zijn visie op de positie van de leek binnen de kerk. Meer verantwoordelijkheid en een zekere vorm van medezeggenschap zijn voor Vanistendael logische gevolgen van de veranderende samenleving, waarin de leek aan belang wint.

Het tweede cluster, de aandacht voor internationalisering, werd ingegeven door zijn eigen internationale ervaring, waaruit Vanistendael afleidde dat de kerk veel meer moest samenwerken met verschillende internationale organisaties. Katholieke leken moesten daarin, naar zijn aanvoelen, een grote rol spelen. Vanistendael vreesde op dat punt dat de kerk wezenlijk te laat - of zelfs helemaal niet - betrokken was op de groeiende gemeenschapsvorming en samenwerking die er internationaal plaatsvond. Daardoor dreigde ze haar positie op het internationale terrein en - wat Vanistendael beschouwde als - wezenlijke betekenis voor de wereld kwijt te spelen. Binnen diezelfde thematiek valt ook Vanistendaels hoop dat de concilieteksten een grotere openheid voor andere christelijke confessies en andere religies zouden reflecteren. Dat omvat onder andere een grotere samenwerking tussen die groepen op lokaal en internationaal vlak. Ook daar horen leken een pioniersrol te spelen.

Het valt ten slotte op dat die grondhoudingen grote gelijkenissen vertonen met de houding van het ICV tijdens de jaren van Vanistendaels bestuur. Dat gezegd, wekt het weinig verbazing dat een lekenauditor als Vanistendael zich tevreden toonde over documenten als *Gaudium et spes*, *Unitatis redintegratio* en *Nostra aetate*, waarin de kerk haar openheid op de wereld concreet gestalte gaf. Hij hoopte dat dergelijke teksten ook in het concrete leven van de kerk zouden doordringen. Tot slot toonde Vanistendael zich, ondanks - of net door - zijn globale visie, een groot voorstander van inculturatie. Het katholicisme zou in verschillende culturen een eigen lokale gestalte moeten krijgen en zijn eurocentrisme overwinnen. De kerk zou niet enkel moeten zorgen dat het katholicisme een differentiëring kent middels een lokale inworteling, maar zou evenzeer op politiek vlak moeten bijdragen aan de vorming van een plaatselijke onafhankelijke politiek. Daarmee toont Vanistendael zich zeer bewust van en begaan met de dekolonisatie die de conciliaire periode tekende, wat meteen zijn kanttekening begrijpelijk maakt dat die groeiende lokale politiek onder geen beding een communistische mocht zijn.

Kortom, August Vanistendael nam als leek zijn verantwoordelijkheid binnen de kerk ernstig. Als mens en auditor gaf hij gestalte aan de doelstelling van het concilie om de dialoog met de wereld aan te gaan en vormde zo één van die noodzakelijke bruggen tussen beide sferen.

Summary

As one of the first thirteen lay auditors at the Second Vatican Council, August Vanistendael (1917-2003) had a unique opportunity to air on his views the Roman Catholic Church in the world. Since 1952 he held the position of Secretary General for the International Federation of Catholic Workers' Movements and played a significant role in the growing awareness of the laity and their place in the Church. His advocacy of giving the laity more responsibility, his insistence on an international orientation and inculturation of the Church, and the necessity for the Church to participate in the work and development of international organisations were already evident in the building to the Council, but were especially articulated in the course of Vatican II. Vanistendael was an important influence during the writing of *Gaudium et spes*. His most valuable contribution to the document was his work concerning paragraph 68, which endorsed co-partnership of workers and their right to strike. In the post-conciliar period Vanistendael was involved in the foundation of the pontifical commission *Justitia et pax* and he remained a loyal promoter of the Council.

Personalalia

Dries Bosschaert (geb. 1989) is als aspirant van het Fonds Wetenschappelijk Onderzoek - Vlaanderen (FWO) verbonden aan de Faculteit Theologie en Religiewetenschappen van de KU Leuven. Hij behoort tot de onderzoekseenheid Geschiedenis van Kerk en Theologie en bereidt een proefschrift voor over de 'theologie van het tijdelijke' van de Leuvense theologen Gustave Thils, Gerard Philips, Albert Dondeyne en Charles Moeller. Vanuit hun bijdrage aan de 'Tekst van Mechelen', een eerste ontwerp van *Gaudium et spes*, wordt eveneens hun rol op Vaticanum II bestudeerd. Centraal in dit onderzoek staan de vernieuwingsbewegingen in de twintigste-eeuwse theologie, het Tweede Vaticaans Concilie en de relatie tussen de theologie, het tijdelijke, de geschiedenis, de cultuur en de samenleving.
Adres: Sint-Michielsstraat 6 - bus 3101,
B-3000 Leuven
E-mail: dries.bosschaert@theo.kuleuven.be